

‘Een toevlucht voor de Zijnen’ Het Gereformeerd Politiek Verbond (1948-2003)

Ewout Klei

Het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) was een kleine orthodox-protestantse politieke partij die van 1 april 1948 tot 31 december 2003 bestaan heeft en vanaf 1963 altijd met één of twee zetels in de Tweede Kamer vertegenwoordigd was. Het GPV had een zeer sterke band met de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt). Het Verbond telde ook enkele niet-vrijgemaakte leden, maar zij hebben nooit belangrijke functies in de partij of in vertegenwoordigende organen bekleed.

De geschiedenis van het GPV kan grofweg in drie periodes verdeeld worden. De eerste fase duurde van 1948 tot 1959. In de partij, die nog niet in de Tweede Kamer was vertegenwoordigd, werden zware conflicten uitgevochten. Het GPV kende geen politiek program en had evenmin aansprekende leiders met gezag. In de tweede periode (tot 1981) kreeg het Verbond een politiek program en drong het door tot de Tweede Kamer. De partij werd gedomineerd door de charismatische Piet Jongeling, bekend als hoofdredacteur van het *Nederlands Dagblad* en als kinderboekenschrijver, en door partijideoloog Bart Verbrugh, die op de achtergrond veel invloed uitoefende. In de jaren tot het opgaan van het GPV in de ChristenUnie maakte de partij een proces van verzakelijking door. De gezichten van het Verbond in deze periode waren allereerst fractievoorzitter Gert Schutte, het staatsrechtelijke geweten van de Tweede Kamer, en verder Eimert van Middelkoop, vanaf 1989 Kamerlid. Het GPV ging steeds meer samenwerken met de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) en vooral met de Reformatorische Politieke Federatie (RPF), de partij waarmee het GPV op 22 januari 2000 samen verder ging in de ChristenUnie.

De geschiedenis van het GPV wordt in deze bijdrage van meerdere kanten belicht. Waarom werd het GPV in 1948 opgericht? Hoe verging het de partij electoraal en hoe stelde zij zich op in de Tweede Kamer? Hoe ontwikkelde het Verbond zich in organisatorisch opzicht en hoe strak was de band met de vrijgemaakte kerk? Wat hield de nationaal-gereformeerde ideologie van het GPV eigenlijk in? Is er ten slotte met de komst van de ChristenUnie en het verdwijnen van het Verbond veel veranderd in de ogen van oud-GPV'ers? Dit artikel hoopt met de beantwoording van bovenstaande vragen de partij kort maar krachtig te typeren.

Het Amersfoorts Congres van 1948

Het ontstaan van het GPV kan niet los worden gezien van de 'Vrijmaking' in 1944, toen zo'n 80.000 leden van de Gereformeerde Kerken in Nederland zich 'vrijmaakten' van de synodebesluiten en een eigen kerkverband oprichtten. De vrijgemaakt-gereformeerden konden de door de synode aanvaarde leer over doop en verbond (de veronderstelling dat een kind dat gedoopt is uitverkoren is en naar de hemel gaat, totdat het tegendeel blijkt) en de daarmee samenhangende schorsing en afzetting van de Kamper theologisch hoogleraar Klaas Schilder en vele andere ambtsdragers niet accepteren.¹ De breuk in de Gereformeerde Kerken had ook gevolgen voor de politiek. Een aantal kerkelijke leiders was namelijk van mening dat er in de politiek, dat willen zeggen in de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), na het kerkelijk schisma niet meer kon worden samengewerkt met de 'synodaal-gereformeerden'. Kerkelijke bladen schreven uitgebreid over deze materie, en er werden ook enkele congressen over het zogeheten samenwerkingsvraagstuk georganiseerd.²

Van 30 maart tot 1 april 1948 werd het Congres van Gereformeerden (lees: vrijgemaakten) belegd, dat de geschiedenis is ingegaan als het Amersfoorts Congres. Er kwamen zo'n 1250 mensen op af. Sommige congresgangers waren lid van de ARP, maar lang niet allemaal. Wel was iedereen vrijgemaakt. De organisatie van de bijeenkomst was in handen van vooraanstaande vrijgemaakte theologen, onder wie de Kamper hoogleraren Schilder, Benne Holwerda en Cornelis Veenhof.

Het congres concludeerde onder meer dat het beginselprogram van de ARP grotendeels berustte op theologisch-wetenschappelijke gedachtenconstructies (zoals die omtrent 'algemene openbaring', 'natuurlijke godskennis', 'gemene gratie', de verhouding van de overheid tot de wet van God, de 'sovereiniteit in eigen kring', de 'eeuwige beginselen' en de taak van de overheid) die niet strookten met Schrift en Belijdenis (de Bijbel en de Drie Formulieren van Enigheid: de Heidelbergse Catechismus, de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Dordtse Leerregels). Ook zou de ARP geen ruimte willen bieden aan de bespreking van het zogeheten 'ethisch conflict', dat wil zeggen de situatie dat de kerkelijke Vrijmaking de samenwerking tussen vrijgemaakten en synodalen in één partij bemoeilijkte of onmogelijk maakte. Het Amersfoorts Congres benoemde een commissie, het 'Amersfoorts Comité', die met het partijbestuur van de ARP zou moeten spreken over bovenstaande bezwaren. Als de ARP de grieven niet zou wegnemen, dan zouden de vrijgemaakten zelfstandig in de politiek gaan optreden. Ook koppelde het congres de bezwaren ten aanzien van het beginselprogram aan het ethisch conflict. Pas nadat het ethisch conflict was opgelost, kon er over de kritiek op het beginselprogram worden gesproken.

Het congres claimde te spreken namens alle vrijgemaakten. Het was voor de congresgangers niet mogelijk om over elke conclusie apart te stemmen, of om die te amenderen. Men moest het of helemaal met de conclusies eens zijn, of tegenstemmen. Omdat de conclusies waren opgesteld door de kerkleiders, lag er

op de congresgangers een grote morele druk om toch maar voor te stemmen. Dat deden de meesten dan ook; slechts een enkeling stemde tegen.³

Tot de tegenstemmers behoorden ook de predikanten Floris Adriaan den Boeft en Johannes Francke, maar zij vonden dat de conclusies niet ver genoeg gingen. Ze waren van mening dat spreken met de ARP geen zin meer had en wilden meteen een eigen politieke partij oprichten. Direct na afloop van het congres vormden zij samen met de afgevaardigden van zes zogenoemde 'vrije kiesverenigingen', die zich hadden losgemaakt van de ARP, het 'Voorlopig Verband van Vrije Kiesverenigingen'.⁴ Het contact tussen de kiesverenigingen werd gecoördineerd door de Landelijke Contactraad, waarvan Den Boeft voorzitter en Francke vice-voorzitter werd.

Sommige vrijgemaakten vonden dat Den Boeft en Francke overhaast te werk waren gegaan en dat de oprichting van een eigen vrijgemaakte partij prematuur was. Het Amersfoorts Comité moest eerst nog in gesprek met de ARP-leiding. Pas op 26 april 1949 werd de correspondentie met de ARP verbroken.⁵ Redenen voor de breuk waren dat de ARP het ethisch conflict beschouwde als een kerkelijk geschil en als politieke partij in kerkelijke kwesties geen stelling wilde nemen. Volgens het Amersfoorts Comité was het ethisch conflict echter geen kerkelijk conflict. Het ging immers niet over de leer van doop en verbond en de schorsing en afzetting van Schilder, maar over de *gevolgen* van deze kerkelijke besluiten. De ARP-leiding raakte echter niet overtuigd.

Inmiddels was het in meer plaatsen tot een breuk met de ARP gekomen. In 1946 was in Berkel de eerste vrije kiesvereniging opgericht. Andere plaatsen volgden. Op 19 april 1949 werd op de eerste algemene vergadering van het Voorlopig Verband van Gereformeerde Kiesverenigingen deze benaming gewijzigd in 'Verbond van Gereformeerde Kiesverenigingen'. In 1949 boekte het Verbond zijn eerste politieke succes. Bij de gemeenteraadsverkiezingen werden dertien kandidaten verkozen. Bij deze verkiezingen kwamen verschillende kiesverenigingen uit onder de naam 'Gereformeerd Politiek Verbond'.⁶ De algemene vergadering van 11 april 1950 besloot deze aanduiding als nieuwe partijnaam aan te nemen. De Landelijke Contactraad heette vanaf 1949 de Verbondsraad.⁷

Tweede Kamerverkiezingen: nul, één, twee, één, twee

Bij de Tweede Kamerverkiezingen was het GPV aanvankelijk kansloos. De partij maakte totaal geen kans om een Kamerzetel te verwerven, maar deed toch aan de verkiezingen mee. In 1952 en 1956 werd de kiesdeler bij lange na niet gehaald (zie tabel 1 in bijlage 1). In 1959 maakte de partij wel een kans, omdat als gevolg van de uitbreiding van de Tweede Kamer van 100 naar 150 zetels de drempel een stuk lager was komen te liggen. Mede als gevolg van interne partijtwisten behaalde het GPV in 1959 echter minder stemmen dan verwacht. Toen op de avond van de verkiezingen de officieuze uitslag bekend werd gemaakt, leek het er toch op dat

lijsttrekker Bert Laning in de Tweede Kamer verkozen was. In het kader van de kabinetsformatie bracht hij advies uit aan koningin Juliana. Bij de vaststelling van de officiële uitslag bleek echter dat er 627 stemmen meer waren uitgebracht, waardoor het Verbond op 24 stemmen na de kiesdeler niet haalde. Toen Laning bij de koningin op bezoek was, wist Juliana dat hij net niet verkozen was. Ze hield dit echter voor zichzelf, want ze vond het zo sneu.⁸

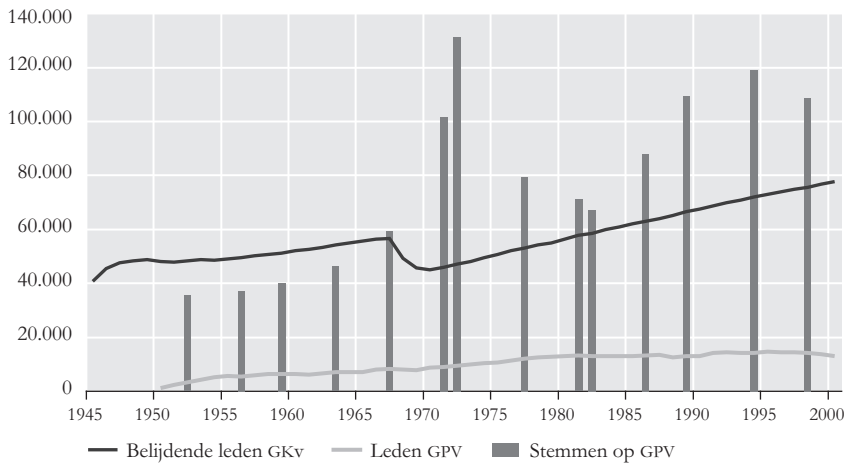
In 1963 werd Jongeling, in vrijgemaakte kring vooral bekend als hoofdredacteur van het *Gereformeerd Gezinsblad* (vanaf 1967 *Nederlands Dagblad*), in de Tweede Kamer verkozen. Hij was een geliefd spreker, die door vriend en vijand werd gewaardeerd. Dankzij het 'Jongeling-effect' kreeg het GPV in 1971 en 1972 meer dan 100.000 stemmen. De tweede zetel was te danken aan de niet-vrijgemaakte kiezers die vanwege Jongeling op het Verbond stemden. Het GPV verloor in 1977 de tweede zetel weer. Dit lag niet alleen aan het gebrekkige charisma van Verbrugh, maar ook aan het optreden van de in 1975 opgerichte RPF en van het Christen Democratisch Appèl (CDA), waarin de ARP met de Christelijk-Historische Unie (CHU) en Katholieke Volkspartij (KVP) electoraal samenwerkte (en in 1980 mee zou samengaan).

Mede dankzij het succes van Schutte won het GPV in 1989 opnieuw een tweede zetel, die werd bezet door Van Middelkoop. In 1989 en in 1994 kreeg het GPV in Limburg enkele duizenden stemmen van conservatieve katholieken. In 1998 gingen veel van deze stemmen verloren aan minipartij de Katholieke Politieke Partij (KPP). De invloed van het behoudende vrijgemaakte blad *Reformanda*, dat uit protest tegen het fusieproces van RPF en GPV de lezers had opgeroepen om SGP te stemmen, was zeer marginaal geweest.⁹ Het Verbond wist in de jaren negentig echter nauwelijks te profiteren van het grote verlies van het CDA.

Het GPV had vanaf 1963 altijd één of twee Kamerzetels bezet en was dus een toonbeeld van stabiliteit. Hoewel de partij in de jaren tachtig en negentig bij de pers een betere naam had dan de RPF, ging de laatste er met de electorale winst vandoor. De RPF behaalde in de vroege jaren tachtig twee zetels en in de jaren negentig drie. Degenen die op de RPF stemden, waren het inhoudelijk vaak wel met het GPV eens, maar wilden niet een stem uitbrengen op een partij waar ze, omdat ze niet-vrijgemaakt waren, geen lid van konden worden.

De meeste vrijgemaakten stemden echter GPV, hoewel er in de jaren vijftig nog een aantal ARP bleef stemmen. De ARP had in die tijd twee vrijgemaakte Kamerleden, Arend Biewenga Wzn. en Jan Meulink. Partijsecretaris Daniël Cornelis Haak beschouwde het stemmen op de ARP als ontrouw aan de kerk, en het stemmen op het GPV vanzelfsprekend als trouw.¹⁰ Pas vanaf 1967 zou het aantal stemmen op het GPV het aantal belijdende leden van de vrijgemaakte kerk overstijgen, zoals figuur 1 laat zien. Hieruit blijkt bovendien dat zo'n twintig procent van de belijdende leden lid was van het GPV (van de veronderstelling uitgaande dat meer dan 99 procent van de GPV-leden vrijgemaakt was).

Figuur 1. Belijdende vrijgemaakten alsmede kiezers en leden van het GPV, 1948-2000

Bron: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (GPV-leden), www.parlement.com (GPV-kiezers), *Handboek van de Gereformeerde Kerken in Nederland* (belijdende leden Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt)).

Hoewel het GPV ernaar streefde dat zijn kandidaten verkozen werden in de volksvertegenwoordigende organen, was het behalen van zetels aanvankelijk niet zijn primaire doel. De partij deed in veel plaatsen en provincies aan de verkiezingen mee, terwijl ze redelijkerwijs geen kans maakte om een zetel te bemachtigen. Het indienen van een eigen lijst was volgens Haak een getuigenis voor het Nederlandse volk. Het GPV liet hiermee zien dat het ook anders kon, dat het anders moest. Samen met een andere partij één lijst vormen om zo wel een zetel te bemachtigen (lijstineenschuiving), werd tot het einde van de jaren zeventig door de meeste GPV'ers ten strengste afgekeurd. Het getuigenis op een 'interkerkelijke lijst' was immers onzuiver.¹¹

Nadat de algemene vergadering in 1981 besloot lijstineenschuiving onder strikte voorwaarden toe te staan, werd er wel meer met SGP en RPF samengewerkt. Dit leverde zetelwinst op bij de verkiezingen voor de gemeenteraden en de Provinciale Staten. Het GPV was in veel plaatsen te klein om zelfstandig een zetel te behalen, maar door een lijstineenschuiving met de SGP en/of de RPF lukte dat soms toch. Het Verbond maakte, toen dat sinds 1989 wettelijk kon bij de raadsverkiezingen, ook gebruik van een minder vergaande vorm van samenwerking, lijstverbinding of lijstcombinatie, waarbij twee of meer partijen afspreken apart de verkiezingen in te gaan maar te profiteren van elkanders reststemmen.

De zetelwinst bij de Statenverkiezingen van 1974 en de samenwerking met de SGP bij de Eerste Kamerverkiezingen zorgden er in 1977 voor dat het GPV voor

het eerst een zetel in de senaat bemachtigde (zie tabel 2 en 3 in bijlage 1). Jan van der Jagt nam tot 1981 en van 1983 tot 1991 zitting in de Eerste Kamer. Hij werd opgevolgd door Kars Veling, die tot 2002 deel zou uitmaken van de senaat. In 1999 kreeg Veling versterking van Jurn de Vries. De Eerste Kamerfractie van het GPV vormde in datzelfde jaar samen met de RPF één fractie.

Tweede Kamerleden: Jongeling, Verbrugh, Schutte en Van Middelkoop

Het GPV heeft in totaal vijf vertegenwoordigers in de Tweede Kamer gehad.¹² In mei 1963 werd Jongeling in de Tweede Kamer verkozen. Jongeling pleitte als parlementariër voor dualisme tussen regering en parlement en keerde zich tegen regeerakkoorden. Niet de coalitiepartijen moesten het regeringsbeleid bepalen, de regering had zelf een eigen verantwoordelijkheid. Het parlement mocht niet meeregeren, maar moest controleren. Jongeling kwam in de Kamer vooral op voor de christelijke zeden, christelijke minderheden in Indonesië, de apartheid in Zuid-Afrika en het bestaansrecht van kleine partijen.¹³

In de tweede helft van de jaren zestig werd de ontzuiling goed zichtbaar. De grote christelijke partijen verloren veel zetels. In deze revolutiestorm bleef het GPV als vaste burcht overeind staan. De partij werd volgens historicus James Kennedy een symbool voor een christelijke orthodoxie, die dapper bleef standhouden en niet capituleerde voor de tijdgeest.¹⁴ Jongeling werd in de media voorgesteld als iemand die nooit twijfelde en bij zijn 'ouderwetse standpunten' bleef. Dit bleek vooral uit het televisie-interview van de bekende schrijver Godfried Bomans met Jongeling in april 1972. De uitzending maakte veel indruk. Jongeling kreeg brieven van mensen uit het hele land die hem complimenteerden.¹⁵ Essayist Karel van het Reve schreef naar aanleiding van het vraaggesprek onder zijn pseudoniem Henk Broekhuis een humoristisch artikel waarin hij het christendom met de padvinderij vergeleek. In een tijd dat padvinders weigerden om een uniform aan te trekken en twijfelden aan het bestaan van Baden Powell, was er toch nog één oude padvinder die nog wel op een houtvuur kookte en met blote knieën liep. Hiermee doelde Van het Reve uiteraard op Jongeling.¹⁶

In 1971 kreeg Jongeling in de Kamer versterking van Verbrugh, die hem in 1977 als partijleider zou opvolgen.¹⁷ Verbrugh stond een andere vorm van politiek bedrijven voor. Jongelings opstelling tegenover het kabinet was altijd gouvernementeel en constructief. Uiteraard noemde Jongeling wel kritiekpuntjes en gaf hij aan waarom het beleid beter en christelijker moest, maar de toon bleef positief. Verbrugh was daarentegen meer oppositioneel ingesteld. Hij leverde dikwijls stevige kritiek op het kabinetsbeleid en kwam met alternatieven. Als Kamerlid kwam hij op voor een sterke defensie en keerde hij zich tegen abortus provocatus. In 1981 diende hij met SGP-fractievoorzitter Hette Abma het initiatiefwetsontwerp 'Bescherming menselijke vrucht' in, dat echter door een grote Kamermeerderheid werd verworpen. Als leider van het GPV deed Verbrugh het lang niet zo goed als

zijn charismatische voorganger. Volgens *Elsevier Magazine* was Verbrugh 'een intellectueel, die zijn "bezieling" maar moeilijk bij zijn electoraat over krijgt'.¹⁸ Verbrugh had een moeilijke, filosofische manier van spreken en hoefde bovendien niet zo nodig op de voorgrond te treden. De boodschap was belangrijker dan de boodschapper. Tijdens de verkiezingscampagne van 1977 stond Verbrugh nauwelijks *in the picture*. De nieuwe lijsttrekker was niet afgebeeld op de verkiezingsposters en bleef mede daardoor een onbekende voor het grote publiek.

In 1981 nam Schutte het stokje van Verbrugh over. Waar Jongeling een man van de bezieling was en Verbrugh van de theorie, was Schutte een man van de politieke praktijk.¹⁹ Schutte was geen opvallende persoonlijkheid en deed gewoon zijn werk. Hij was jarenlang gemeentesecretaris geweest van diverse gemeenten en wist alles van wetten. Omdat Schutte met veel kennis van zaken sprak en in tegenstelling tot RPF-leider Meindert Leerling niet slechts getuigde van zijn partijstandpunt, werd hij door zijn mede-Kamerleden serieus genomen. Vanwege zijn grote kennis van het wetgevingsproces kreeg hij bovendien de naam van 'staatsrechtelijk geweten van de Tweede Kamer'. Ook bij de pers deed Schutte het goed; in 1983 werd hij derde tijdens de verkiezingen voor de politicus van het jaar, georganiseerd door het blad *De Tijd*.²⁰

Net als Jongeling was Schutte gouvernementeel ingesteld en pleitte hij voor een dualistische verhouding tussen kabinet en Kamer. In de jaren tachtig was deze boodschap actueel, omdat de door Ruud Lubbers (CDA) geleide kabinetten in het regeerakkoord alles tot in de details hadden geregeld en er in de Tweede Kamer nauwelijks ruimte overbleef om iets te veranderen. Het werd alleen spannend wanneer de zogeheten 'loyalisten' van het CDA weer voor problemen zorgden – linkse CDA'ers die veel liever met de PVDA in zee waren gegaan dan met de VVD en grote moeite hadden met de plaatsing van Amerikaanse kruisraketten op Nederlandse bodem. De regering wist in 1985 dankzij de steun van SGP, RPF en GPV ervoor te zorgen dat de kruisraketten er toch zouden komen.²¹ In 1986 werd er voor de Tweede Kamerverkiezingen gespeculeerd op (gedoog)steun van 'klein rechts' voor het nieuwe CDA-VVD-kabinet. Omdat deze 'Staphorster variant' in de ogen van de progressieve media een nachtmerriescenario was en SGP en RPF een minder goed imago hadden, ging het GPV zich als de redelijkste van de drie gedragen. Schutte opperde zelfs voor een 'Groninger variant', door het dagblad *Trouw* uitgelegd als een coalitie van CDA, VVD en GPV zonder SGP en RPF.²² Toen SGP en RPF echter meenden dat het GPV zonder hen tot zaken met de christendemocraten en liberalen wilde komen, nam Schutte meteen afstand van deze uitleg en zei niet los van SGP en RPF te willen opereren.²³

In 1989 werd Van Middelkoop in de Tweede Kamer verkozen. Hij had evenals Schutte een goede dossierkennis, maar hij zocht vaker de confrontatie. Net als zijn 'politieke peetvader' Verbrugh oefende Van Middelkoop van tijd tot tijd stevige kritiek op het kabinetsbeleid, in ongezouten bewoordingen. Het eerste optreden van Hans van Mierlo als minister van Buitenlandse Zaken in 1994 werd door Van Middelkoop een 'deconfiture' genoemd.²⁴ Het schrappen van Gods

naam uit de bedde in de troonrede door de paarse coalitie van PVDA, VVD en D66 was volgens hem het werk van 'een stelletje lapzwanen'.²⁵ Van Middelkoop hield zich vooral bezig met de buitenlandse politiek en Europa. Hij werd vanwege zijn inhoudelijke inbreng door zijn collega's zeer gewaardeerd. In 1995 plaatste Ferry Mingelen van het televisieprogramma *Den Haag Vandaag* hem op nummer twee in de top tien van de beste politici van het jaar. Mingelen had geen nummer één, want de ideale politicus bestond volgens hem niet. Van Middelkoop zou 'principiële maar niet benepen' zijn en bovendien wat 'handiger en soepeler in het debat dan zijn gerespecteerde fractievoorzitter'.²⁶

Het gedegen optreden van beide GPV'ers stond enigszins in contrast met het optreden van fractievoorzitter Leen van Dijke van de RPF, die vooral de nadruk legde op het sociaal-christelijke imago van zijn partij. Tussen de fracties van GPV en RPF boterde het vanwege de verschillende persoonlijkheden niet altijd even goed. Dit is volgens buitenstaanders een belangrijke reden waarom de fracties in 2000 niet meteen fuseerden.²⁷

Vanaf het moment dat het GPV in de Tweede Kamer was vertegenwoordigd, deed de kleine partij het naar buiten toe dus behoorlijk goed. Het Verbond was weliswaar geen partij met macht, maar wist zich, dankzij het optreden van Jongeling, Schutte en Van Middelkoop, in de Kamer toch redelijk te profileren. Er was echter ook een ander GPV, het GPV naar binnen toe. Dit GPV werd verscheurd door persoonlijke en vooral principiële conflicten, die regelmatig opblaaiden. Zij hingen nauw samen met de wijze waarop de partij was georganiseerd en de zeer hechte band met de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt).

Organisatie: een vast Verbond?

Het GPV had zijn organisatiestructuur ontleend aan die van de vrijgemaakte kerk, waar het in de eerste plaats draaide om de plaatselijke gemeenten. De partij kende geen individuele leden, maar alleen kiesverenigingen die zich bij het Verbond hadden aangesloten. GPV'ers hadden een afkeer van hiërarchie. Het GPV kende geen bestuur maar vanaf 1949 een Verbondsraad, vanaf 1955 de Centrale Verbondsraad geheten, die het 'landelijk contact tussen de verenigingen' moest onderhouden. Sommige kiesverenigingen gingen erg ver in hun antihiërarchische opstelling. Op de jaarvergadering van 1950 stemde de kiesvereniging te Schiedam tegen de benaming Gereformeerd Politiek Verbond, omdat met deze naamswijziging de gedachte zou worden verlaten dat de plaatselijke kiesverenigingen politiek volgens Gods Woord moesten bedrijven, en dat het Verbond daarbij slechts een hulpmiddel was. De naam GPV suggereerde meer centralisme dan de bestaande aanduiding Verbond van Gereformeerde Kiesverenigingen.²⁸

Tussen de kiesverenigingen bestonden veel verschillen. Zij waren autonoom en beslisten over hun eigen toelatingsbeleid. Sommige verenigingen waren exclusief-vrijgemaakt, andere niet. De kiesvereniging te Berkel bijvoorbeeld had ook enkele

hervormde leden.²⁹ Er waren ook vrijgemaakte kiesverenigingen die zich niet bij het GPV wilden aansluiten, zoals het Comité van Gereformeerde Kiezers in Kampen.³⁰ De kiesvereniging Alblasserdam had zich wel aangesloten bij het landelijk verband, maar sprak de vrees uit dat er in de partij van bovenaf gestuwd zou worden in de richting van een vereniging alleen voor vrijgemaakten. Ook had Alblasserdam moeite met de oprichting van een Provinciale Contactraad en vroeg zij zich af of dit beslist noodzakelijk was voor de Statenverkiezingen van 1950. De kiesvereniging wilde de organisatie zo eenvoudig mogelijk houden.³¹

De afkeer van organisatie bleek ook uit andere zaken. Toen de kiesvereniging van Blijdorp aan GPV-secretaris Haak om het reglement van Berkel vroeg, kreeg zij als antwoord dat er geen apart reglement was, maar dat deze in de notulen zat verstoppt. Het draaide volgens Haak niet om reglementen, maar om de grondslag.³² Ook in Delft had men het niet zo op met reglementen. Er werd zelfs met volkomen eenstemmigheid besloten om geen reglement en geen statuten op te stellen. De grondslag was geen andere dan Schrift en Belijdenis, en de afspraken van organisatorische aard zouden vanzelf vastgelegd worden in de notulen van de eerste vergadering.³³

Deze antihiërarchische en antiorganisatorische opstelling van veel GPV'ers, gecombineerd met een zeker fanatisme, bezorgde de partij in het begin van de jaren vijftig grote problemen. Een persoonlijk conflict tussen Jongeling en Teakle Holwerda, de jongere broer van de hoogleraar theologie Benne Holwerda, stortte het GPV in 1951 in een diepe crisis.³⁴ De ruzie ging over de vraag of Jongeling nu wel of niet aan Holwerda had beloofd om redacteur te worden bij het *Gereformeerd Gezinsblad*. Jongeling ontkende dat hij deze belofte had gedaan en ergerde zich aan de stugge opstelling van Holwerda, die bij het minste of geringste zijn stekels zou opzetten, terwijl Holwerda meende dat Jongeling hem toch echt een toezegging had gedaan. De partij was van dit conflict echter niet op de hoogte en veel GPV'ers waren dan ook zeer verontwaardigd toen de kiesvereniging van Apeldoorn, waar Jongeling lid van was, op de algemene vergadering in december 1951 enkele forse bezwaren indiende tegen de kandidatuur van Holwerda op de GPV-lijst voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1952. Veel kiesverenigingen vonden dat de kiesvereniging Apeldoorn en de Verbondsraad Holwerda onrecht hadden aangedaan. Ze wantrouwden bovendien de Verbondsraad als centraal bestuursorgaan. De raad zou de eigenlijke reden waarom Holwerda als kandidaat werd geweerd hebben verzwegen, en bovendien hebben geknoeid met het rapport van een predikant die de opdracht had gekregen om in de kwestie te bemiddelen. De meerderheid van de kiesverenigingen steunde echter de lijn van de Verbondsraad, wat voor de 'Holwerdagangers' reden was om telkens weer op de zaak terug te komen.

Op de algemene vergadering in april 1954 kwam er formeel een einde aan de kwestie-Holwerda. De Verbondsraad verklaarde nooit kwade bedoelingen te hebben gehad. De Verbondsraadsleden stelden hun zetels ter beschikking, maar mochten van de algemene vergadering aanblijven. Hierna stelde de Verbondsraad voor om Holwerda vrij te pleiten. Toen dit voorstel werd aangenomen werd de

kwestie formeel afgesloten.³⁵ Toch bleven tot in de jaren zestig kiesverenigingen er weer op terugkomen.

Om te voorkomen dat een soortgelijk probleem in de toekomst het functioneren van het GPV weer zou verlammen, werd in 1955 de organisatie hervormd. De Verbondsraad werd opgesplitst in een Centrale Verbondsraad (CVR), het dagelijks bestuur, en de Generale Verbondsraad (GVR). De GVR besliste over de uiteindelijke kandidatenlijst voor de Tweede Kamerverkiezingen, kwam minimaal één keer per jaar samen en bestond uit de CVR en de afgevaardigden van de Provinciale Contactraden (PCR'en), die per provincie elk twee leden naar de GVR mochten sturen. Vóór 1955 bestonden er wel PCR'en, maar maakten ze geen deel uit van de formele structuur van het GPV; nu stonden ze tussen de CVR en de kiesverenigingen in. Dit hield ook in dat kiesverenigingen die zich niet bij het GPV hadden aangesloten, niet langer op PCR-vergaderingen werden toegelaten.³⁶ De hervorming van de organisatiestructuur van het GPV betekende echter niet dat de kiesverenigingen hun autonomie verloren. Elke kiesvereniging mocht nog steeds zelf beslissen of men bij de gemeenteraadsverkiezingen met andere partijen een lijstineenschuiving aanging en of men niet-vrijgemaakte leden tot de vereniging toeliet. Hiervoor bestonden geen landelijke regels. Het tweede grote conflict waar het GPV in de jaren vijftig mee kampte, ging over dit laatste punt.

In 1955 kwam Cornelis Smits in de Verbondsraad. Hij nam een jaar later het secretariaat van Haak over. Het feit dat sommige kiesverenigingen niet-vrijgemaakten toelieten als lid, was een gruwel in zijn ogen. Smits wilde een zuiver Verbond en eiste van zijn mede-Verbondsraadsleden dat zij zijn lijn, die volgens hem de oude lijn van het GPV was, zouden steunen. De CVR-leden Haak en Louis Godschalk steunden hem en kwamen tegenover de andere CVR-leden te staan. GPV-voorzitter Den Boeft, aanvankelijk ook een pleitbezorger van een zuiver GPV, was in tweede helft van de jaren vijftig van mening veranderd en wilde een open GPV dat zou kunnen concurreren met de ARP. Omdat de mannenbroeders in de CVR het niet met elkaar eens konden worden, besloot Den Boeft in januari 1959 op te stappen als voorzitter.³⁷ De onenigheid binnen de CVR werd daarmee niet beëindigd, met als gevolg dat de algemene vergadering besloot dat alle CVR-leden moesten opstappen en er in 1960 een nieuw gekozen CVR moest komen.³⁸ Hoewel Smits zijn zin niet kreeg, werd aan zijn wensen wel een beetje tegemoetgekomen. In 1962 besloot de algemene vergadering namelijk dat alleen belijdende vrijgemaakten zitting mochten nemen in de CVR en GVR.³⁹ Deze regel werd echter vanwege de autonomie van de kiesvereniging niet landelijk doorgevoerd. Wel besloten sommige verenigingen expliciet in hun statuten op te nemen dat alleen vrijgemaakten lid konden worden. Hiermee was het conflict over het lidmaatschap voorlopig beëindigd.

Vanaf 1959 drukte Verbrugh zwaar zijn stempel op het GPV. Hij was het enige CVR-lid van het oude bestuur dat in 1960 werd herkozen. Verbrugh vond dat het Verbond ook een politieke partij moest zijn met een aansprekend programma en keerde zich daarom tegen de eng-kerkelijke opvattingen van Smits. Het GPV had

'bondgenoten' nodig die zich achter zijn programma stelden. Verbrugh zette in 1966 het Nationaal Evangelisch Verband (NEV) op, dat tot 1972 fungeerde als een soort 'supporterorganisatie' van het GPV.⁴⁰ Nadat GPV en NEV met elkaar hadden gebroken, richtte Verbrugh de Stichting voor Nationaal Christelijke Politiek (NCP) op, die van 1974 tot 1980 heeft bestaan.⁴¹ Beide organisaties waren bedoeld voor niet-vrijgemaakten die zich dus niet hadden gevoegd bij de 'ware kerk', maar zich wel konden vinden in het GPV-program. Omdat zij binnen het GPV op veel weerstand stuitten (ze waren niet-vrijgemaakt) en buiten het GPV weinig weerklank vonden (het NEV telde driehonderd leden en de NCP nog geen vijftig), was dit een dood spoor. Het NEV bleef na de breuk met het GPV in 1972 echter als organisatie bestaan en was een van de oprichters van de RPF in 1975.⁴²

Ook ten aanzien van het royeren van kiesverenigingen en leden was het GPV onduidelijk. In de statuten van de landelijke organisatie stond dat verenigingen geroyeerd moesten worden als ze de grondslag van Schrift en Belijdenis niet meer onderschreven. Over een royement besliste echter de algemene vergadering. Bij veel plaatselijke verenigingen gold dezelfde regel: mensen die niet meer op de grondslag stonden, moesten worden geroyeerd en de ledenvergadering besliste hierover. GPV'ers verschilden echter met elkaar van mening over de vraag wat men precies onder Schrift en Belijdenis verstond. Onderschreven mensen die geen lid (meer) waren van de vrijgemaakte kerk de Belijdenis eigenlijk wel, of hadden ze zichzelf veroordeeld door hun 'verkeerde' kerkelijke keus? Toen in de jaren zestig door een nieuwe scheuring in de vrijgemaakte kerk een grote groep kerkleden 'buiten verband' raakte, verschilde het beleid ten aanzien van deze 'buitenverbanders' van plaats tot plaats. In sommige kiesverenigingen besloot de ledenvergadering de buitenverbanders te royeren, omdat ze niet meer op de grondslag van Schrift en Belijdenis zouden staan, in andere konden ze gewoon lid blijven. In 1973 besloot de algemene vergadering van het GPV, op aandringen van de Provinciale Contactraad van Gelderland, de kiesverenigingen te Wezep en Voorthuizen te royeren, omdat die in meerderheid bestonden uit buitenverbandse leden. In het vrijgemaakte kerkblad *De Reformatie* schreef een Gelders PCR-lid hierover: 'Het was een pijnlijke insnijding, niettemin een confessionele versterking van het G.P.V. Want de afgevaardigden van beide verenigingen zeiden wel de weg van het G.P.V. te willen gaan, maar dan losgemaakt van hun kerkkeus.'⁴³

De verhouding tussen beide bestuursorganen van het GPV, de Centrale Verbondsraad en de Generale Verbondsraad, is altijd onduidelijk gebleven. In de jaren vijftig en zestig domineerde de CVR en werden alle CVR-besluiten door de GVR bekrachtigd. Toen de CVR vanaf de jaren zestig probeerde het draagvlak van het GPV te vergroten door samenwerking te zoeken met niet-vrijgemaakte politieke groeperingen, werd de GVR mondiger. Eind jaren zeventig en begin jaren tachtig werden alle besluiten van de CVR inzake lijstineenschuiving met de RPF en de SGP door de GVR teruggedraaid. De GVR wilde 'leiding' geven aan het GPV en de kiesverenigingen verbieden om bij de gemeenteraadsverkiezingen een lijstineenschuiving aan te gaan. Dit was niet alleen onmogelijk vanwege de autonomie van

de kiesverenigingen, maar in 1981 bleek bovendien dat de meerderheid van de kiesverenigingen wel wat voelde voor de mogelijkheid om lokaal de lijsten ineen te schuiven. De patstelling tussen GVR en CVR werd echter pas opgeheven in 1984, toen tien GVR-leden opstapten als reactie op het besluit van het GPV om met een gezamenlijke lijst met SGP en RPF aan de Europese verkiezingen deel te nemen. Buiten de partij om belegden verontruste GPV'ers op 26 januari 1985 een openbare vergadering te Zwolle om te protesteren tegen de koerswijziging van het GPV, maar dit mocht niet baten.⁴⁴

Nadat lijstineenschuiving lokaal, provinciaal en op Europees niveau onder strikte voorwaarden mogelijk was geworden en het GPV dus meer open stond voor samenwerking met andere partijen, ging het Verbond zich ook bezinnen op het restrictieve toelatingsbeleid. In 1993 werd als gevolg van een meer open klimaat in de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) de bepaling van 1962 teruggedraaid dat alleen vrijgemaakten lid mochten zijn van de CVR en GVR.⁴⁵ Hoewel deze 'openstelling' een grote symbolische waarde had, veranderde er in de praktijk weinig. Kiesverenigingen bleven autonoom en verenigingen die zich niet wilden 'openstellen', hoefden dit ook niet te doen.⁴⁶ Een voorstel van de kiesvereniging Groningen kort daarvoor om het lidmaatschap op landelijk niveau te regelen, werd door de CVR en de algemene vergadering afgewezen.⁴⁷

Al met al vormden de federatieve partijstructuur en de exclusief-kerkelijke cultuur van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) een voedingsbodem voor conflicten in het GPV. Pogingen om de partijorganisatie te hervormen, het samenwerkings- en toelatingsbeleid centraal te bepalen en de weinig flexibele GVR op te heffen stuitten niettemin op veel weerstand.⁴⁸ Pas met de komst van de Christen-Unie in 2000 werd de GVR opgeheven. De CVR werd toen omgevormd tot het Verbondsbestuur, dat in feite weinig meer deed, omdat alle bestuursleden ook deel uitmaakten van het Uniebestuur van de ChristenUnie.⁴⁹

Kerk en partijcultuur

De vrijgemaakt-gereformeerde wereld was zeer sterk verzuild. De protestants-christelijke zuil, met organisaties als de ARP, het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV) en de Nederlandse Christelijke Radio Vereniging (NCRV), werd door de vrijgemaakten gekopieerd. Het *Handboek van de Gereformeerde Kerken in Nederland* geeft een goed overzicht van de vrijgemaakte organisaties, variërend van de Gereformeerde Reisvereniging (GRV), het Gereformeerd Sociaal en Economisch Verband (GSEV) en het Gereformeerd Maatschappelijk Verband (GMV) tot de Gereformeerde Toer- en Caravanclub (GTCC).

Uit archieven van plaatselijke kiesverenigingen van het GPV en uit gesprekken met partijleden die vooral op lokaal niveau actief waren, blijkt dat kerk en partij in de praktijk in veel opzichten samenvielen. Kiesverenigingen waren vaak vanuit de kerk georganiseerd. In de stad Groningen waren er twee kerkelijke gemeenten,

Groningen en Helpman, en dus ook twee kiesverenigingen. De kiesvereniging was zeer op de kerk betrokken. Zo werden in Kampen de GPV-activiteiten aangekondigd in het plaatselijke GPV-blad én in het kerkblad *De Wijnstok*.⁵⁰

Richard Boddeüs (1973), in de jaren tachtig en negentig als jongere sterk betrokken bij de Kamper kiesvereniging en anno 2009 actief lid van de Socialistische Partij (SP), zegt over de partijcultuur van het GPV: 'Het GPV was heel sterk een "wij-clubje". De partij stelde zich niet open voor "andersgelovigen".' Voor Boddeüs was het GPV heel vanzelfsprekend. Toen hij de raambiljetten van het Verbond moest bezorgen, werd met de adressenlijst in het kerkboekje in de hand langs alle vrijgemaakte adressen gegaan. 'We belden aan en als de mensen niet thuis waren ging de poster door de brievenbus. Zo'n negentig procent van de bezorgde posters belandde ook achter de ramen.' Ook bad de dominee nadrukkelijk voor 'ons gemeenteraadslid' Remmelt de Boer, die ook als eerste op de plaatselijke GPV-lijst stond.⁵¹

Ook in Hoogkerk was de band van de kiesvereniging met de vrijgemaakte kerk heel sterk. Het mededelingenblad *Polites*, een gezamenlijke uitgave van de plaatselijke kies- en GMV-vereniging, werd met toestemming van de kerkenraad gedrukt op het kerkelijke stencilapparaat en in het kerkblad gevouwen, en zo onder alle kerkelijke adressen verspreid. De kiesvereniging hield haar vergaderingen altijd in 't Anker, het zaaltje achter de vrijgemaakte kerk aan het Hoendiep.⁵² De vereniging kende alleen vrijgemaakte leden, hoewel niet-vrijgemaakten formeel gezien wel lid hadden kunnen worden.⁵³ Niek Tromp (1940), jarenlang actief voor het GPV in Hoogkerk en van 1980 tot 1994 lid van de Groningse gemeenteraad, zegt hierover: 'Gelukkig heeft er nog niemand buiten de kerk gevraagd om lid te worden, want anders weet ik niet wat er gebeurd zou zijn.'⁵⁴

De vrijgemaakte cultuur stempelde het GPV ook landelijk. De partij kwam nauwelijks aan politieke debatten toe, omdat de meeste energie opging aan discussies over de vrijgemaakte identiteit van de partij, die concreet werd in eindeloos geredetwist over het lidmaatschap en de samenwerking. De ontwikkeling van het GPV van een in zichzelf gekeerde, zeer op de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) georiënteerde organisatie naar een politieke partij met een politiek program die samenwerking zocht met andere partijen, culminerend in het samengaan met de RPF in de ChristenUnie, laat zich misschien het beste illustreren aan de hand van de veranderende muziekcultuur en sfeer op de landelijke vergaderingen en verkiezingsbijeenkomsten.

In de jaren vijftig belegde het GPV geen aparte verkiezingssamenkomsten, maar uitsluitend algemene vergaderingen. Deze hadden veel weg van vrijgemaakte kerkdiensten. Op de partijbijeenkomsten werden vooral psalmen gezongen, en de politieke toespraak – als die überhaupt werd gehouden, want soms stonden uitsluitend huishoudelijke zaken op de agenda – had veel weg van een preek. Het was vaak een predikant die een verhaal hield waarin hij de politieke situatie geestelijk duidde. Aan het eind werd er een telegram voorgelezen dat naar de

koningin werd verstuurd, waarin het GPV zijn afhankelijkheid aan de Oranjevorstin betuigde. Hierna zetten de afgevaardigden allen het Wilhelmus in.⁵⁵

In de jaren zestig en zeventig kregen de vergaderingen dankzij partijideoloog Verbrugh een politieke karakter. Het GPV organiseerde naast de algemene vergaderingen ook de zogeheten Nationale Appèls, geestelijke wapenschouwen waar het Verbond en (tot 1972) zijn politieke bondgenoot het NEV zich presenteerden als de ware calvinistische kern van de natie. Op deze bijeenkomsten werden naast psalmen ook veel oud-vaderlandse strijdliederen uit Valerius' *Gedenkklanck* gezongen. Enkele duizenden mensen bezochten doorgaans de Nationale Appèls, waar zij werden getraakteerd op bevlogen speeches van partijleider Jongeling. Ook werd er militaire marsmuziek gedraaid, een ideeetje van kolonelszoon Verbrugh.⁵⁶

In de jaren tachtig werden er geen grote Nationale Appèls meer gehouden. De sfeer binnen het GPV werd zakelijker. Partijleider Schutte en anderen hielden goed onderbouwde politiek-inhoudelijke verhalen en waren er veel minder dan Jongeling op uit om de aanwezigen op te zwepen. Het GPV was vanzelfsprekender geworden. Het Verbond, dat zich langzamerhand een plekje in het politieke bestel had verworven, was een degelijke partij waar voornamelijk vrijgemaakten nog op stemden. Het GPV was gezellig, maar het ontbrak de partij aan elan. Toen op 23 april 1988 GPV'ers het veertigjarige bestaan van hun partij feestelijk herdachten, deden ze dit op een gezellige dag voor het hele gezin. Alle vrijgemaakte organisaties, van het GMV tot de GRV en van de Stichting Bralectah (voor vrijgemaakte blinden en slechtzienden) tot de Bond van Gereformeerde Meisjesverenigingen, kregen een stalletje op de beurs, waar ze nieuwe leden probeerden te werven.⁵⁷ Voor de kinderen was er een speciaal programma opgezet: naast een tekenwedstrijd leerden studentes van de vrijgemaakte pabo hen een lied dat speciaal voor deze gelegenheid was geschreven: 'Het GPV in de politiek, klein maar krachtig, dat maakt ons uniek'.⁵⁸

In de jaren negentig werd het voor vrijgemaakten minder voor de hand liggend om GPV te stemmen. Het voor vrijgemaakte begrippen vooruitstrevende blad *Bij de Tijd*, dat zich ten doel stelde de vrijgemaakte zuil open te breken en meer aandacht vroeg voor christelijke geloofsbeleving, adverteerde in de aanloop van de Tweede Kamerverkiezingen van 1994 en 1998 bewust alleen voor de interkerkelijke en evangelische RPF.⁵⁹ Het GPV deed zijn best om voor de jongere vrijgemaakte kiezer aantrekkelijk te blijven. Naast psalmen werden op partijbijeenkomsten daarom veel evangelische liederen gezongen. De landelijke start van de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen van mei 1994 in de Bovenkerk te Kampen was een 'bijeenkomst van zang, muziek, gebed en gesproken woord', die werd gepresenteerd door de jonge Amsterdamse studente Simone Doornbos. Het koor Eternal Joy, dat voornamelijk uit tieners bestond, zong Engelstalige liederen, waaronder 'The rock of faith is Jesus'.⁶⁰

Vier jaar later, op het vijftigjarige jubileumfeest van het GPV – dat meteen ook de start was van de campagne van de Kamerverkiezingen van 1998 – werd zelfs een speciaal 'megajongerenfeestijn' georganiseerd. 750 jongeren luisterden naar het

gospeloptreden van Ralph van Maanen.⁶¹ Maar ook veel volwassenen hadden, in reactie op het dogmatische geloof van hun ouders, sympathie voor de evangelische belevingscultuur. Arie Slob, de *coming man* van het GPV en nummer drie op de kandidatenlijst, schreef in *Ons Burgerschap* lyrisch over de op de jubileumdag georganiseerde bidstond: 'De rillingen liepen over mijn rug toen we met elkaar zongen: "Kom, Jezus kom, vul dit land met uw heerlijkheid. Kom Heil'ge Geest, stort op ons uw vuur".'⁶²

Deze ontwikkeling in de partijcultuur weerspiegelt de evolutie van het GPV treffend. In de jaren vijftig was het Verbond mede door zijn sterke gerichtheid op de kerk bijna een apolitieke partij. In de daaropvolgende decennia kreeg zij een politieker en strijdvaardiger karakter. In de jaren tachtig werd het GPV zo zakelijk en vanzelfsprekend dat het elan verloor. Tevergeefs probeerde de partij daarna nog aantrekkelijk te blijven voor haar achterban door aansluiting te zoeken bij de evangelische belevingscultuur – de RPF was in de beleving van veel vrijge-maakten leuker en jonger.

Ideologie: nationaal gereformeerd

Het GPV werd in de beginjaren gedomineerd door predikanten die de taak en de functie van de partij alleen vanuit de kerk benaderden. De kerk had de roeping de wereld tot bekering op te roepen en te waarschuwen voor Gods oordeel. Het GPV was een van de middelen waarmee die opdracht werd uitgevoerd. Het getuigenis moest zuiver zijn. De partij mocht daarom geen beginselprogramma hebben, want dit leidde alleen maar af van het getuigenis dat direct gebaseerd was op de Schrift en Belijdenis.⁶³

In de loop van de jaren vijftig kwam er geleidelijk meer aandacht voor politiek. Verbrugh, die in 1953 lid van de Verbondsraad was geworden, wilde een 'richtlijnen-program' waarin het GPV zich ten doel stelde de grondwet te veranderen, zodat daarin zou komen te staan dat de overheid God de eer gaf. Volgens Verbrugh bevoordeelde de grondwet van Johan Rudolph Thorbecke liberalen en socialisten. Als een christen-politicus zich beriep op zijn geloof, werd hij buiten de orde gesteld. Dit was de negentiende-eeuwse politicus Guillaume Groen van Prinsterer vaak overkomen. Verbrugh was daarom van mening dat de grondwet moest worden hervormd in christelijke zin, met als gevolg dat er aan deze (vermeende) discriminatie van christenen een einde kwam. De oplossing van Verbrugh zou echter leiden tot achterstelling van ongelovigen. In zijn christelijke staat moest namelijk een door de koningin voorgezeten hooggerechtshof alle wetten die in strijd waren met de christelijke constitutie terugdraaien. Aanvankelijk was Verbrugh nog radicaler. In 1949 had hij gepleit voor het intrekken van actief en passief kiesrecht voor 'openlijk ongelovigen' en voor een verbod van politieke partijen die niet als doelstelling hadden de bevordering van Gods eer.⁶⁴ Hoewel Verbrugh

hier in 1957 afstand van nam, zou hij zijn hele leven lang blijven strijden tegen de democratie en de neutrale staat.⁶⁵

Behalve een christelijke grondwet wilde Verbrugh een christelijke 'ontwikkelingspolitiek' voeren. Het ging hem om de cultuuroopdracht – de opdracht van God aan de mens om de wereld in cultuur te brengen. Verbrugh vond dat Nederland verder in cultuur gebracht en bebouwd moest worden, onder andere door de aanleg van nieuwe polders. Ook pleitte hij voor het koloniseren van Nieuw-Guinea (tot 1962 een Nederlandse kolonie) en Suriname door Nederlandse gezinnen. Verbrugh vreesde voor de vermenging en vervaging van de Nederlandse cultuur. De Nederlandse kolonisten mochten daarom geen gebruikmaken van Papoea-arbeidskrachten en ook geen gemengde huwelijken aangaan. Zijn verzet tegen gemengde huwelijken werd bijbels beargumenteerd. Het GPV wilde geen mengvolk van Samaritanen en geen 'half-om-half' tradities. Voor ontwikkelingshulp kwamen bovendien in de eerste plaats de gebieden van het Koninkrijk der Nederlanden in aanmerking. Verder vond Verbrugh dat deze bijstand gepaard moest gaan met voorlichtingsacties tot eer van God en het tegengaan van zogenoemde 'Westerlingen-afkeer'.⁶⁶

In 1966 werd Verbrughs richtlijnenprogram door de algemene vergadering van het GPV aangenomen, en in 1979 en 1996 geactualiseerd. De politieke visie van het GPV was dus lange tijd de kijk van Verbrugh. Wel was er een duidelijk onderscheid tussen de niet bepaald democratische opvattingen van Verbrugh en het openlijk theocratische standpunt van de SGP. Het GPV zei voor gewetensvrijheid van alle burgers te zijn en wilde daarom niet katholieken of moslims verbieden hun eigen erediens ten te houden.⁶⁷ Niettemin vond Verbrugh het toekennen van rechten aan moslims maar moeilijk. In de Tweede Kamer zei hij dat 'niet-assimileerbare etnische minderheden' de ontplooiing van Nederland remden en dat de islamitische bouwstijl niet paste bij de Nederlandse cultuur.⁶⁸

Hoewel de visie van Verbrugh het GPV bleef domineren, zette er in de jaren tachtig een verzakelijingsproces in. Een nieuwe generatie vrijgemaakten keek op een meer zakelijke en minder ideologische manier naar de politiek. De partij kreeg oog voor actuele problemen en kwam in 1981 met een Nationaal Herstel- en Ontwikkelingsplan, waarin de overheid een grote taak werd toebedeeld om de werkloosheid te bestrijden.⁶⁹ Mede vanwege dit plan interpeleerde Schutte begin 1983 samen met PVDa'er Arie van der Hek premier Lubbers over het werkgelegenheidsbeleid van het kabinet. Naar aanleiding hiervan kopte het dagblad *Trouw*: 'Haalt Schutte de PVDa links in?'⁷⁰

Verbrugh noemde zijn ideologie 'nationaal gereformeerd'. Het GPV moest ervoor zorgen dat de cultuuroopdracht eerst in het Koninkrijk der Nederlanden zou worden uitgevoerd. Pas daarna kwam het buitenland in beeld. Het GPV bezag ontwikkelingen op het internationale erf met groot wantrouwen. De Europese eenwording bedreigde de nationale onafhankelijkheid van Nederland en de positie van de Oranjekroon. In 1963 ging de partij daarom de verkiezingen in onder de leus 'Den vaderland getrouwe'. Volgens het Verbond waren de landsgrenzen van God

gegeven. Verbrugh beriep zich op Handelingen 17:26 en gebruikte deze Bijbeltekst ook om de apartheidspolitiek in Zuid-Afrika te verdedigen.⁷¹ Het GPV sympathiseerde tot het begin van de jaren tachtig met de apartheid, mede als reactie op de felle kritiek van links op Zuid-Afrika.⁷²

Pas nadat de ideologische Verbrugh in 1981 was opgevolgd door de zakelijke Schutte, werd de opstelling van het GPV genuanceerder. Ten aanzien van Europese integratie bleef de partij echter haar oude standpunt verdedigen, hoewel hiertegen wel oppositie kwam. In 1989 vielen op de eerste vergadering van de Verbondsadviesraad (VAR), die was ingesteld om de politieke discussie in de partij te bevorderen, voor het eerst positieve geluiden over Europa te beluisteren. Een aantal mondige VAR-leden leverde forse kritiek op het GPV-standpunt over Europa. Het pleidooi om het Europees Parlement te reorganiseren volgens het stelsel van nationale delegaties was naar hun mening volstrekt achterhaald, en ze noemden het GPV-standpunt 'krampachtig', 'defensief', 'te zwart-wit' en 'verlamdend'.⁷³ Met deze opvattingen werd echter (bijna) niets gedaan. Verbrugh, Van Middelkoop en Hans Blokland, die in de Raad van Advies van de gemeenschappelijke eurofractie van GPV, SGP en RPF zaten, bleven aan de geijkte visie vasthouden.⁷⁴

In de jaren na Verbrughs vertrek uit Den Haag kwam er in de partij ook fundamentele kritiek los op zijn gedachtegoed. De theoloog Jochem Douma was het oneens met Verbrughs pleidooi voor een christelijke staat die God publiekelijk de eer gaf. Volgens hem was het mooi als een staat christelijk zou zijn, maar was het verspilde moeite om hiervoor telkens maar weer voor op te komen als de meerderheid van de bevolking niet (meer) christelijk was.⁷⁵ De filosoof Veling deed dit bezwaar en had bovendien zo zijn twijfels bij de optimistische visie van Verbrugh op de overheid. De overheidstaak was beperkt. In tegenstelling tot Verbrugh was Veling van mening dat de primaire opdracht van de overheid niet de cultuurtaak was, maar de handhaving van het recht. Ook kon Veling, hoewel hij enkele theologische bezwaren had, in de praktijk wel uit de voeten met de leer van soevereiniteit in eigen kring van Abraham Kuyper, die door Verbrugh altijd sterk was afgewezen. Volgens Veling mocht de overheid niet almachtig zijn, maar moest er rekening worden gehouden met verschillende samenlevingsverbanden. Hij wilde een goede balans tussen praktische politiek en hoge idealen. Het GPV mocht niet pragmatisch worden, maar moest wel met één been op de grond blijven staan. Ook waarschuwde Veling tegen een versmalling van de boodschap: het Verbond moest meer doen dan alleen strijden tegen abortus en euthanasie.⁷⁶

Ondanks de kritiek van Douma en Veling bleef het GPV naar buiten toe de visie van Verbrugh uitdragen en pleiten voor een christelijke staat. In 1989 zei Schutte tijdens de campagne voor de Tweede Kamerverkiezingen: 'Het gebouw dat na zeven jaar Lubbers is opgericht is niet aan inrichting toe, maar aan een grondige verbouwing naar de stijl van een christelijke staat.'⁷⁷ Ook Van Middelkoop pleitte voor een christelijke staat. Op het in 1990 georganiseerde congres 'Christelijke politiek in een geseculariseerd Nederland' betoogde hij dat het GPV, in tegenstelling tot het CDA, bleef strijden tegen de 'democratische ideologie' en ijveren voor 'het

leerstuk van de soevereiniteit Gods'. 'Het vitaal houden en actualiseren van deze gebonden politieke overtuiging is de blijvende opdracht van de christelijke politiek, waar het GPV voor staat. Het kan en mag niet anders!'⁷⁸ In het verkiezingsprogramma van 1994 werd de christelijke staat dan ook vurig verdedigd: 'de christelijke politiek zal, wil zij deze naam nog met recht kunnen dragen, het doel van de christelijke staat niet mogen loslaten en aan realisering ervan moeten blijven werken'.⁷⁹ En hoewel de christelijke staat in het verkiezingsprogramma van 1998 niet met zoveel woorden werd genoemd, was daarin wel vermeld dat de overheid God publiekelijk moest eren en dat hiervoor de grondwet moest worden gewijzigd.⁸⁰

Het GPV bleef dus ook in de jaren negentig vasthouden aan het streven naar een christelijke staat. Dit betekende echter niet dat alle GPV'ers het met dit doel eens waren. Rienk Janssens, van 1997 tot 2000 directeur van de Groen van Prinsterer Stichting, het wetenschappelijk bureau van het GPV, schreef in 1999 het omstreden boekje *De burger in beeld*. Hij vond dat christenen in de politiek niet moeten 'getuigen' met de mond, en dus van de overheid eisen Gods geboden te eerbiedigen, maar dat christenen door goed te leven anderen 'overtuigen'. Dit vereiste volgens Janssens een open houding. Christenen moesten bereid zijn om met andersdenkenden de 'dialoog' aan te gaan.⁸¹ Verbrugh was niet blij met dit boekje, omdat Janssens hierin brak met de politiek die hij en het GPV decennialang hadden voorgestaan. De partijideoloog vreesde zelfs dat de visie van Janssens door de ChristenUnie zou worden overgenomen. Toen op 22 januari 2000 de ChristenUnie feestelijk werd opgericht, deelde Verbrugh niet in de euforie: hij liet het champagneglas aan zich voorbijgaan.⁸² Niettemin bleef Roel Kuiper, van 1995 tot 2000 directeur van het wetenschappelijk bureau van de RPF en vanaf 2000 directeur van het wetenschappelijk instituut van de ChristenUnie, de christelijke staat verdedigen, hoewel minder expliciet. De overheid was er niet alleen voor welvaart en comfort, maar moest de burger ook wijzen op hogere bestemmingen. Daarom gold de oproep dat de overheid moest erkennen dat haar gezag van Christus uitging nog steeds.⁸³

In de jaren tachtig gold het GPV vanwege het Nationaal Herstel- en Ontwikkelingsplan op sociaaleconomisch gebied als de minst rechtse partij van de orthodox-protestantse drie. De RPF was dit in de jaren negentig onder leiding van nieuwe man Van Dijke. Onder haar invloed werd het GPV ook meer 'christelijk-sociaal'. Het Verbond streed niet alleen tegen de legalisering van euthanasie en de instelling van het homohuwelijk door de 'paarse' kabinetten-Kok, maar had ook kritiek op de 24 uurseconomie en de geringe aandacht voor de zwakken in de samenleving en voor het milieu.⁸⁴ Het GPV was echter een stuk zakelijker dan de RPF en stond minder 'antithetisch' tegenover de seculiere samenleving. Zo vond het Verbond dat er een goede wettelijke regeling moest komen voor stellen die niet wilden trouwen en homoseksuele stellen.⁸⁵ Hoewel de partij deze vormen van samenwonen niet op één lijn stelde met het huwelijk tussen man en vrouw, was het feit dat men 'niet-huwelijkse' samenlevingsvormen tolereerde een doorn in het oog van de RPF.⁸⁶ Het GPV zou capituleren voor de tijdgeest.

Dat de visie van Verbrugh (die in 2003 zou overlijden) het GPV jarenlang kon domineren, had alles te maken met het ontbreken van een politieke discussiecultuur in de partij. Vrijgemaakten steunden het GPV, omdat het een vrijgemaakte partij was die een christelijk geluid liet horen. Omdat het Verbond een marginale partij was met weinig invloed, moest men vooral trouw zijn en geen kritische vragen stellen, omdat anders de goede strijd werd tegengewerkt. Zo beschouwde Van Middelkoop de Groen van Prinsterer Stichting niet als een wetenschappelijke instelling waarbij elk argument naar voren kon worden gebracht, maar als een 'strijdorganisatie' die dienstbaar moest zijn aan het GPV. Het GPV was als kleine christelijke partij zeer kwetsbaar en mocht niet verdeeld zijn.⁸⁷ Voor discussies over samenwerking en het toelatingsbeleid nam het GPV echter alle tijd, want die gingen over de identiteit en het bestaansrecht van de partij.

Unie en fusie

Hoewel het toelatingsbeleid van het GPV met de openstelling in 1993 nauwelijks veranderde, werd de roep om een samengaan met de RPF steeds sterker. In 1994, na de desastreuus voor het CDA en de christelijke politiek verlopen Tweede Kamerverkiezingen, pleitten RPF'er Kuiper en Verbrugh voor een 'bondgenootschap' tussen GPV en RPF.⁸⁸ Beide partijen zouden apart moeten blijven bestaan, maar moesten in de Tweede Kamer één fractie vormen. Partijvoorzitter Janco Cnossen vreesde voor deining in het GPV en voor ledenverlies, en wilde het daarom rustig aan doen. Omdat de roep om samen te gaan echter steeds sterker werd, nam het bestuur in 1996 het zogeheten 'dubbelbesluit'. In 1998 zouden GPV en RPF met aparte lijsten de Kamerverkiezingen ingaan, maar er werd wel een gezamenlijke commissie ingesteld die de toekomstige samenwerkingsmogelijkheden tussen beide partijen moest onderzoeken. Na de verkiezingen kwam de commissie met haar rapport, waarin de organisatorische samensmelting tussen GPV en RPF werd bepleit.⁸⁹ De aanbevelingen van de commissie werden vervolgens in het GPV besproken. Uit een enquête bleek dat de meerderheid van de partij wel voor een politieke, maar tegen een organisatorische fusie was.⁹⁰ De op 22 januari 2000 feestelijk opgerichte ChristenUnie was een politieke unie van RPF en GPV. Pas op 1 januari 2004 kwam de organisatorische fusie tot stand.

De fusiebereidheid van het GPV kan niet los worden gezien van de veranderingen in de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt). In de jaren negentig stelden verschillende vrijgemaakte organisaties zich open voor niet-vrijgemaakten – naast het GPV ook het *Nederlands Dagblad*, het GMV en de GSEV – en kwam het zogenoemde 'ware-kerk-denken' onder vuur te liggen. Vrijgemaakten herkenden in andere orthodox-protestanten ook ware 'bijbelgetrouwe' christenen. De vrijgemaakte zuil hief zichzelf niet op, maar haakte aan bij de evangelisch-reformatorische zuil, gegroepeerd rond de Evangelische Omroep en de RPF. Deze zuil was breder en flexibeler dan de vrijgemaakte en aantrekkelijker voor een nieuwe generatie vrij-

gemaakten, die de Vrijmaking van 1944 en het Amersfoorts Congres van 1948 niet had meegemaakt en dus het wij-gevoel van de eerste generatie niet (helemaal) deelde.

Was de ChristenUnie heel anders dan het GPV? Volgens Boddeüs, die nog korte tijd lid is geweest van deze partij voordat hij zich aansloot bij de SP, wel: 'Je raakte in contact met andere mensen. Het GPV draaide toch altijd om hetzelfde kringetje. [...] Bij de RPF zaten veel Nederlands-gereformeerden. Je kwam bij andere mensen over de vloer die een andere kijk op het leven hadden.' Precies hetzelfde was het Groninger raadslid David de Jong ook opgevallen: 'Vroeger toen iedereen nog vrijgemaakt was kende je iedereen. Nu zijn er veel onbekende mensen. [...] Ik vraag altijd aan mensen naar hun kerkelijke achtergrond. Soms hoor je dan wel dat iemand niet gelooft of geen lid is van een kerk. Een discussie hierover is tegenwoordig veel lastiger dan toen het GPV er nog was. Tegenwoordig kan iedereen lid worden van de ChristenUnie. Je hoeft alleen maar te zeggen dat je christen bent. [...] Vroeger liep je soms ook risico verkeerde mensen aan te trekken, maar dat is nu veel groter. [...] Onder vrijgemaakten was het "ons kent ons". Je wist waar je aan toe was.'⁹¹

Slot

Het is tijd om de balans op te maken. Het GPV is een gevolg van de Vrijmaking van 1944, en het Verbond is altijd nauw verbonden geweest met de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt), hoewel de partij in de loop van de tijd een politieker karakter kreeg. Het GPV bracht enkele bekwame parlementariërs voort, maar bleef vanwege de nauwe band met de kerk klein. Ook kampte het GPV met langsepende conflicten, die het gevolg waren van de uiterst principiële houding van de vrijgemaakten alsmede de organisatiestructuur van de partij. Het GPV was een klein wereldje van mensen die elkaar (via via) allemaal kenden. GPV'ers kwamen elkaar ook tegen in andere vrijgemaakte organisaties en/of hadden daar een familielid of kennis zitten. De ChristenUnie is anders. De nieuwe partij heeft niet alleen meer macht en invloed, maar is ook groter en anoniemer. Misschien is dit wel het grootste verschil met vroeger. De tijdgeest heeft uiteindelijk toch het GPV te pakken gekregen. De vaste burcht, 'de toevlucht voor de Zijnen', is niet meer.